

vig. Enligt Ullgren kan denna slottsfru tolkas som ett tvetydigt spöke, pendlande mellan gott och ont, mellan vänligt övervakande spöke och otäckt varselspöke.

Bokens avslutande del, "Ridån går ned", består av en sammanfattande diskussion samt tänkbara förklaringar till att berättelser om spökerier uppstått. Det är ett intressant och tänkvärt avsnitt, som inleds med underrubriken "Spruckna berättelser om världen", en postmodernt anstruken formulering, som dock inte leder till postmoderna resonemang i den efterföljande texten. Bland flera viktiga perspektiv som lyfts fram bör särskilt nämnas det som rör sociala makthierarkier i ett förlutet Sverige samt det som med en vetenskaplig terminologi idag skulle kallas för ett genusperspektiv. Ullgren framhåller att många av de kvinnor som fått en framträdande roll i spökefolklore, i realiteten var företagsamma och självständiga kvinnor i ledarpositioner. Som kvinnor och ledare blev de kritiserade och ifrågasatta, rent av beskrivna som ondskefulla i livet och osaliga i döden. En gången tids patriarkaliska kvinnosyn har genom spökehistorierna förts vidare till eftervärlden. (Detta är dock inte den enda kanalen, bör tilläggas.) Här är Ullgren inne på ett vitalt spår, som visar att ett äldre källmaterial genom nyare teoribildning kan avlockas nya betydelser och tolkningar.

Boken om herrgårdsspöken gör inte anspråk på att vara en akademisk produkt, men innehåller ändå, som nämnts, diskussioner som skulle kunna vidareutvecklas i den riktningen. Vissa randanmärkningar rörande Ullgrens terminologi från folkloristisk synvinkel skulle naturligtvis kunna göras; författaren trampar ju in på ett fält som av hävd ansetts vara förbehållet folklorister och etnologer. Dock visar han en beläsenhet på området och sätter dessutom in sitt material i ett historiskt sammanhang, vilket ger en beläsningskontext. Detta är en av bokens stora poänger. Språkligt sett har boken också många förtjänster. Peter Ullgren är en god berättare, som har glimten i ögat. Texten är välskriven och medryckande, även om ett och annat stilbrott förekommer.

Avslutningsvis kan sägas att *Herrgårdsspöken* är en både seriös och underhållande bok för den spöke- och kulturhistoriskt intresserade läsaren. Undersökningen bygger på ett gediget empiriskt material av både äldre och nyare slag. Resonemangen och tolkningarna är balanserade och därtill illustreras boken av ett rikt bildmaterial, vilket ytterligare förhöjer läsvärdet. Att fler forskare skrev populärvetenskapliga böcker av detta slag, vore en nåd att stilla bedja om.

Birgitta Meurling, Uppsala

Janken Myrdal, Pia Melin & Olle Ferm:
Den predikande räven. Arbete, skämt och allvar i en medeltida illuminerad handskrift.
Bokförlaget Signum, Lund 2006. 213 s., ill.
ISBN 91-87896-79-6.

I *Den predikande räven* har författarna – varav Janken Myrdal står för merparten av texten – tagit sig an ett kulturhistoriskt mycket intressant material, nämligen helfigursbilderna i den berömda och synnerligen omtvistade 1400-talshandskriften av Magnus Erikssons landslag, som finns i Kungliga Bibliotekets samlingar under beteckningen B 172. Myrdal inleder med en introduktion, där själva handskriften, det medeltida europeiska bokmåleriet samt synpunkter på den möjliga skrivaren, beställaren och konstnären presenteras på ett överskådligt sätt. Han argumenterar för att handskriften tillkommit i Stockholm eller norra Uppland under åren 1436–1437, på beställning av den uppländske adelsmannen, häradshövdingen och sedermera lagmannen Bengt Jönsson (Oxenstierna), detta i polemik mot vissa finländska forskare som velat se ett östsvenskt ursprung för manuskriptet, som därför också har kallats Åbohandskriften eller Codex Aboensis.

Den segslitna akademiska tvisten om handskriftens proveniens har, såsom Myrdal påpekar, överskuggat illustrationernas betydelsefulla vittnesbörd om den medeltida tankevärlden och vardagslivet, vilket utgör föremålet för analysen i huvuddelen av boken. Om det inte vore för dess källkritiska vikt – vilken kultur anknyter handskriftens illustrationer till? – och hur den påverkar valet av tolkningsmodeller på ett högst påtagligt sätt, vilket inte minst syns i Myrdals egen framställning beträffande bilder som anses föreställa Bengt Jönsson eller innehålla anspelningar på hans andra giftermål, vore frågan om härkomst rätt så ointressant. Åsikterna om proveniensen känns likväl bättre underbyggda och mer varierade än argumenten för en finländsk sådan, vilka framförallt kretsar kring förekomsten av enstaka etnologiska detaljer i bilderna. Myrdal anför paleografiska, intratextuella och ikonografiska indicier på ett uppländskt ursprung, och av dessa är de två förstnämnda kategorierna mest övertygande. En undersökning av handstilen i handskriften avslöjar att samma skrivare har gjort en avskrift av den Heliga Birgittas Uppenbarelser på fornsvenska som tros ha tillhört Bengt Jönsson, och vars förste säkerställda ägare var dennes sonson. Själva handskriften består sedan, förutom av Magnus Erikssons landslag, av vissa tillägg ur Upplandslagen, som

införlivats då motsvarande bestämmelser saknades i landslagen. Några vattentäta bevis rör det sig sålunda inte om, såsom oftast är fallet när det gäller medeltida manuskript, men diskussionen av indicierna är relativt trovärdig. Att handskriften funnits i Finland på 1500-talet håller Myrdal däremot för säkert, och lyfter ibland fram notiserna som gjorts i handskriften under denna tid i sin analys.

Efter detta inledande kapitel följer bildanalysen, som framskrider sida för sida, folio för folio, med ett fotografi av respektive bild på ena sidan av uppslaget och den kommenterande texten på den andra. Det läsaren möter är en påhittig, humoristisk och självständig konstnär som är förmögen att gå balansgång mellan det beskrivande, dramatiska och symboliska, det höga och det låga, traditionella berättelser och närmast dagspolitiska allusioner. Förhållandet mellan text och bild är mångskiftande: ofta är de ändå klart relaterade, fast på olika nivåer. Ett antal bilder skämtar t.ex. med skrivfel och säreget utformade bokstäver, särskilt om de kunde ges en sexuell tolkning. Andra illustrerar textens ämne eller budskap med en allegorisk berättelse, inte sällan hämtad ur fabelns värld, eller med en ordspråksbild. Ett exempel på det förra är två på varandra följande bilder med tranans och rävens gästabud i samband med Kyrkobalken. I kontrast till den traditionella fabeln är det tranan som först bjuder räven på gästabud och serverar maten på ett sätt som gör det omöjligt för räven att äta av den, och på nästa bild är det sedan räven som ger igen med samma mynt. Denna omkastning av de episka elementens ordningsföljd visar sig bero på den intilliggande texten, som behandlar sockenbornas avgifter till prästen samt dennes skyldigheter. I hela handskriften symboliserar räven prästerskapet, och Myrdal tolkar bilderna som en illustration av vad som hände de församlingsbor som vägrade betala sina avgifter: liksom tranan förvägrades att äta av rävens mat, får sockenborna inte del av de nådegåvor eller kyrkliga förrättningar som prästen tillhandahåller. Det kreativa bruket av fabeln är ett ganska typiskt utslag för konstnärens självständiga behandling av sina inspirationskällor. Ett mer okomplicerat exempel på det senare är bilden av en hund med ett käril på huvudet, vilket syftar på ordspråket ”släpper man in hunden [i huset] så sticker den huvudet i [mat]kärlet”. Denna bild står intill Tjuvabalkens innehållsförteckning, och associeras till stöld.

Tolkningen av samtidshistoriska inslag bygger delvis på att Bengt Jönsson verkligen var handskriftens beställare. Engelbrektsupproret, som stöddes av Bengt Jöns-

son, fungerar enligt Myrdal som en potentiell referens i ett antal bilder i handskriften. Myrdal identifierar bl.a. tre hittills uppmärksammade porträtt av Engelbrekt, där han framställs som krympling med eller utan kryckor. En krycka kan förvisso gott ha ansetts vara ett naturligt attribut för Engelbrekt, då han ju i slutet av upproret drabbades av en sjukdom som gjorde honom beroende av dessa hjälpmedel. En av dessa bilder anknyter även till ett ordspråk, ”kvarsittande riddare är rask under baneret”, syftande på uppror, vilket kan tänkas stärka hypotesen. En annan bild står intill bestämmelser gällande någon som attackerar en annan och hans husfolk, vilket var vad som hände när Engelbrekt mördades i maj 1436. Att ingen påtalat existensen av dessa potentiella porträtt kan kanske delvis bero på att forskarna inte har föreställt sig honom som en krympling, och därför inte har känt igen honom, men saken påverkas också av var man tror handskriften kommit till och för vem den gjorts.

Handskriften innehåller därtill ett antal intresseväckande bildsviter, vilka kretsar kring otillåten sexualitet i Ärvdabalken, jordbruk och fiske i Byggningsbalken, och olika mer eller mindre explicit avbildade strafformer i Tjuvabalken. I den sistnämnda sviten finns t.ex. den äldsta kända hänvisningen till den i senare tider utbredda tron på att alrunan växte på avrättningsplatser, och läsaren får också göra den föga uppbyggliga, men historiskt intressanta upptäckten att råbandsknop och inte vilda västernfilmernas rännsnara användes vid hängning. En fjärde bildsvit tolkas som en anspelning på Bengt Jönssons trolovning och förestående bröllop, som redan nämnts i förbigående, och här föreligger en intressant kombination av högt och lågt. Till själva texten, en del av Kungabalken, har bilderna ingen närmare koppling. Den första bilden visar en kvinna som rider på en man, en allusion till den under medeltiden spridda berättelsen om den unga Phyllis som förnedrar den av kärlek förblindade Aristoteles på detta sätt, för att hämnas på Alexander den store som avvisat hennes inviter (denne var som bekant Aristoteles elev). Motivet har i allmänhet symboliserat mannen som låter sig behärras av en kvinna, men i handskriften har konstnären gjort en signifikant ändring. I de flesta kända varianter av berättelsen är Phyllis en ogift ung kvinna, men här har hon den gifta kvinnans hätta: konstnären har förmodligen velat visa kvinnans dominans i äktenskapet. Nästa bild skildrar ett par som ägnar sig åt utomäktenskaplig samvaro – illustrationen är delvis förstörd, men kan studeras i mikroskop och med ultraviolett ljus – och den följs av

två porträtt av en man och en kvinna, varav mannen har ett tvedelat skägg, vilket tolkas som en syftning på Bengt Jönsson, vars kännetecken detta kan ha varit. Mannen säger också (i nusvensk översättning): ”kom hit husfru min”. Myrdal ser anspelningarna på kvinnans dominans i äktenskapet och utomäktenskaplig sexualitet som ett utslag av den burleska humor som förekom vid bröllop under denna tid, och som även speglas i bevarade tillfällighetsverser från sådana tillställningar. Det höga representeras i detta sammanhang av bildernas kontext, såsom illustrationer i en laghandskrift som användes av en domare i tjänstens tecken.

Den predikande räven avslutas med två kortare kapitel av Pia Melin, om kläder och attribut i B 172 jämfört med dem i B 68, resp. Olle Ferm, om Bengt Jönsson och hans liv. Melin visar att konstnären i B 172 har varit föga intresserad av att markera statuskillnader via klädedräkten, utan snarare har haft för avsikt att skapa typfigurer. Vissa detaljer har dock varit viktiga för att förstärka bildens budskap, exempelvis de gifta kvinnornas stärkta hätta eller dok som signalerade deras civilstånd och position som anständiga kvinnor. I B 68, som finns vid Uppsala Universitetsbibliotek och innehåller landslagen med tillägg ur Östgöotalagens Kyrkobalk, har däremot större vikt lagts vid skillnader i dräktskicket som markörer av social rang. Dessa kan sedan utnyttjas på olika sätt. Illustrationen till Dråpamålsbalken om dråp med vilje visar t.ex. en välklädd yngling som har knivhuggit en äldre, betydligt enklare klädd man, och han håller nu på att ge sitt offer nådastöten. Bilden var sannolikt avsedd att väcka moralisk indignation över detta den starkes övergrepp på en svagare och mana till reflektion kring rätt och fel.

Slutligen behandlar Ferm i sitt bidrag Bengt Jönssons uppväxt och äktenskap, hans roll som godsägare, lagman, riksföreståndare och eventuellt presumtiv kung samt hans kontaktnät. Hans gärningar kulturen till fromma är naturligtvis av vikt i detta sammanhang: förutom B 172 och avskriften av den Heliga Birgittas Uppenbarelser beställde han även ett eget exemplar av Kristoffers landslag, den reviderade version av Magnus Erikssons landslag som han själv var med om att arbeta fram. Därtill finansierade han omfattande väggmålningar i sin sockenkyrka, Tensta, vars donatorsbild, med en man i kluvet hakskägg, har utgjort grunden för identifieringen av Bengt Jönsson i handskriftens bildmaterial.

Den predikande räven är en praktfull bok, såsom anstår ett verk utgivet av Signum, och texten är lättläst. Den utgör ett betydelsefullt bidrag till förståelsen

av handskriftens helfigursbilder, och belyser genom dem viktiga aspekter av det medeltida livet, vilket jag gärna hade sett mer ingående kommentarer om, men det hade nog förstört den välavvägda layouten. Som ett inlägg i proveniensdebatten, som den genom sina ställningstaganden ofrånkomligen inlemmas i, är boken genomtänkt, och det märks att den har föregångare i skribenternas tidigare forskningsverksamhet, där mer detaljerad information står att finna. Tolkningarna har dock ibland reviderats sedan dess.

Camilla Aspund Ingemark, Lund/Åbo

Festmåltid och vardagsmat. Mats Hellspong (red.). Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 93, Uppsala 2006, 148 s., ill. ISBN 91-85352-64-0.

Festmåltid och vardagsmat är ett resultat av ett symposium, som hölls i Lund juni 2005 till minne av professor Anders Salomonsson (1946–2004), en ledande företrädare för etnologisk matforskning under flera decennier. Nils-Arvid Bringéus inleder boken med några minnesord. De två följande uppsatserna behandlar olika aspekter av Salomonssons etnologiska forskning om mat och dryck. Mats Hellspong tar utgångspunkt i doktorsavhandlingen från 1979, *Gotlandsdricka. Traditionell kultur som regional identitetssymbol* samt Salomonssons bidrag till samlingsvolymen *Mera än mat* från 1987. Sven-Olle R. Olsson sammanfattar Salomonssons insatser inom den *Skåneländska Gastronomiska Akademien*, som instiftades 1993. Resten av boken består av tretton etnologiska uppsatser om måltidsseder.

Måltiderna uppvisar ett kulturellt ordningssystem, präglad av regionala variationer. Nils-Arvid Bringéus diskuterar detta i uppsatsen *Den skånska måltidsordningen*. Här kan man läsa om måltidernas dygnsrytm och årsrytm, om hur måltiderna benämndes i olika delar av Skåne. Bringéus påvisar också betydande förändringar i kosthållet och måltidsordningen, t.ex. införandet av kaffedrickningen som en särskild måltid. I nutida antropologisk litteratur använder man uttrycket *grazing* för ett ständigt ätande, liksom boskap på bete. Detta fenomen motsvarades i äldre tid av barns och gårdstjänarens vana att alltid ha ett stycke bröd i fickan för ett mellanmål. Bringéus drar också paralleller med *fast food*, som snabbt kan tillberedas och serveras, och dess motsats, *slow food*.

Ingrid Nordström analyserar olika måltidssituationer